

ԱՐԵՄՏԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՉԱՆԳԱՍՏԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱՍԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ԱՈՒՔԵԼԱԿԱՆ ՆՎԻՐԱԿ ԱՆՁԵԼՈ ՄԱՐԻԱ ԴՈԼՉԻԻ 1916 Թ.
ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1915 թ. ընթացքում պապական առաքելությունը գործադրեց բոլոր հնարավոր դիվանագիտական ու մարդասիրական ջանքերը՝ կանխելու Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության նկատմամբ գործադրվող հալածանքներն ու կոտորածները: Թուրքական վարչակարգին ուղղված սուրբ Աթոռի բոլոր միջնորդական փորձերը գործնականում ազդեցություն չունեցան իշխանությունների քաղաքական որոշումների վրա, որը հետևողականորեն իրականացրեց իր ծրագրերը՝ անտեսելով բոլոր կոչերը: Թուրքացման գործընթացը շահամանափակվեց պատմական հայրենիքից հայ բնակչության բռնի տեղահանությամբ եւ զանգվածային կոտորածներով: Փոքրաթիվ փրկվածները՝ հիմնականում կանայք եւ երեխաներ, ովքեր կարողացան վերապրել մահվան երկարատեւ ու տանջալից երթերը, չարժանացան ո՛չ նոր «հայրենիքի», ո՛չ իսկ որեւէ ապահով արքայազնի: Չնայած օսմանյան վարչակարգը համառորեն պնդում էր, թե տեղահանությունը պայմանավորված էր անվտանգության նկատառումներով եւ նպատակ ուներ իրականացնել «վերաբնակեցում», իրականում այն չէր կրում վերաբնակեցման բնույթ եւ ուներ մեկ նպատակ՝ բնաջնջել կայսրության հայ բնակչությանը: Այդ պայմաններում պապական առաքելությունը շարունակեց հանդես գալ միջնորդական ու մարդասիրական նախաձեռնություններով՝ փորձելով պաշտպանել հատկապես կանանց ու որբերին:

¹* Ստացվել է՝ 25.12.2025, գրախոսվել է՝ 2.03.2026:
Էլ. հասցե՝ koninyan.mane2024@gmail.com:

ԱՆՋԵԼՈ ԴՈԼՁԻԻ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՄԵՂՄԱՑՄԱՆԸ

Արդեն 1916 թ. սկզբից ակնհայտ էր, որ օսմանյան վարչակարգի որդեգրած հայահալած քաղաքականությունը կրում էր համակարգված եւ շարունակական բնույթ: Թեեւ զանգվածային տեղահանությունների գործընթացն սկսվել էր նախորդ տարում, սակայն դրանց հետեւանքները ոչ միայն չմեղմացան, այլեւ ընդգրկեցին հայ բնակչության նկատմամբ շարունակական ճնշումների տարբեր դրսեւորումներ: Այդ քաղաքականության համակարգված բնույթն արձանագրում էր տեղում գործող կաթոլիկ միաբանների, ինչպես նաեւ չեզոք պետությունների դիվանագիտական ու մարդասիրական ներկայացուցիչների զեկուլցյունով:

1916 թ. հունվարի 5-ին «Հավատքի տարածման միաբանություն» պատասխանատու կարգինալ Գ. Գոտտիին ուղղված զեկուլցյունում առաքելական նվիրակ Անջելո Դոլչին, անդրադառնալով Անկարայում վերսկսված հայ բնակչության հալածանքներին ու ձերբակալություններին, նշում էր, որ այդ գործողություններում Արտաքին գործերի նախարարությունը մեղադրում էր հայ բնակչությանը՝ արդարանալով, որ «երբ հայրենադարձների առաջին խումբը մտավ քաղաք ու տեսավ, որ իրենց տներն ու պահեստները փակ են, սկսեցին բարձրաձայն դժգոհել՝ խախտելով հասարակական կարգը: Արդյունքում կառավարությունը բանտարկեց ընդդիմադիրներին եւ կասեցրեց հայրենադարձության գործընթացը»²: Փաստորեն՝ նման ձեւակերպմամբ թուրքական վարչակարգը փորձում էր պաշտպանվել միջազգային քննադատությունից՝ իր քաղաքականությունը ներկայացնելով որպես «հարկադրանքից ելնող» քայլեր: Արդեն 1916 թ. սկզբներին Վատիկանի պետքարտուղար Պ. Գասպարրիին հասցեագրված իր զեկուլցյունում Դոլչին, վկայակոչելով գերմանացի մի ականատեսի հաղորդած տեղեկությունները, նշում էր, որ Անկարայում մնացել էր շուրջ 2000 կաթոլիկ հայ, մինչդեռ մնացած՝ մոտ 15 000-ոց համայնքը, ենթարկվել էր տեղահանության: Զեկուլցյունում Դոլչին նշում էր, որ կաթոլիկների նկատմամբ զանգվածային կոտորածներ չեն արձանագրվել, մինչդեռ առա-

² *Sten* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali (ACO), vol. III, 1908–1925, A cura di Georges -Henri Ruysse SJ, Edizioni Orientalia Christiana, Valore Italiano, Lilamé, էջ 114:

քելադավան հայերը ենթարկվել են զանգվածային ոչնչացման՝ ծայրահեղ բռնի միջոցներով³:

Հատկանշական է, որ Դուլչիի միջամտությունների շնորհիվ էր, որ Կ. Պոլսում գերմանական դեսպանատան ներկայացուցիչ էրցբերգերը 1916 թ. փետրվարին կազմել էր «Թուրքիայում կաթոլիկ հայերի վիճակի վերաբերյալ» հուշագիրը, որտեղ մանրամասն անդրադարձել էր Օսմանյան կայսրության հատկապես կաթոլիկ հայերի դրուսթյանը: Նա գրում էր. «Մարդիկ շաբաթներ եւ ամիսներ շարունակ անասունների հոտերի պես քշվում են մեկ վայրից մյուսը: Սակայն երբ հասնում են որեւէ նպատակակետ, նրանց այնտեղ մնալու հնարավորություն չեն տալիս. ստիպված են լինում շարժվել դեպի հաջորդ տեղանքը, այնուհետեւ՝ մեկ այլ ուղղություն՝ այդպիսով երբեք խաղաղություն գտնելու հնարավորություն չստանալով: Սովը եւ անխուսափելի վտանգները հայ կանանց ու աղջիկներին մղում են ապաստան որոնել թուրքական ընտանիքներում: Երեխաները կամ դառնում են թուրքեր կամ համարվում այսպես կոչված «պատերազմի որբեր»՝ պետական քաղաքականության միջոցով ենթարկվելով թուրքացման գործընթացին»⁴: 1916 թ. փետրվարի 10-ին էրցբերգերը Թալեաթ եւ էնվեր փաշաների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ շեշտում էր, որ կաթոլիկ հայերը միշտ դրսեւորել են հավատարմություն օսմանյան իշխանություններին եւ այդ համապատկերում նպատակահարմար կլինի նախաձեռնել համապատասխան քայլեր: Այնուհետեւ ներկայացնում էր Կ. Պոլսի Հայ Կաթոլիկե պատրիարք Պողոս Պետրոս Թերզյանի առաջադրած այն հիմնական խնդրանքներն ու ակնկալիքները, որոնց իրականացումը Գերմանիայի միջամտությամբ կարող էր գոնե մասնակիորեն մեղմել կաթոլիկ հայերի ծայրահեղ ծանր դրուսթյունը: Առաջարկվում էր.

• աքսորված կաթոլիկ եպիսկոպոսներին, քահանաներին, միանձնուհիներն ու աշխարհականներին հնարավորություն տալ վերադառնալու իրենց բնակավայրեր, իսկ նրանց բռնագրավված գույքը՝ մասնավորապես եկեղեցական ու համայնքային ունեցվածքը, վերադարձնել օրինական տերերին,

³ *Shu* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticani (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV, 1908–1925, A cura di Georges-Henri Ruyssen SJ, Edizioni Orientalia Christiana, Valore Italiano, Lillamé, էջ 169:

⁴ *Shu* նույն տեղում, էջ 178:

- ապահովել, որ Կ. Պոլսի, Բուրսայի, Հալեպի եւ Մարաշի թեմերից այլեւս չիրականացվեն կաթոլիկ հայերի վտարումներ: Այդ թեմերը համեմատաբար խուսափել էին զանգվածային տեղահանություններից եւ պահպանել էին իրենց համայնքային կառուցվածքը,

- ապահովել, որ կաթոլիկ հայերի շրջանում չիրականացվի բռնի դավանափոխություն,

- որբացած երեխաների պաշտպանության եւ խնամքի համար ստեղծվի հուսալի համակարգ,

- տեղահանված ու ընկերային առումով անապահով կաթոլիկ հայ համայնքներին պետության կողմից տրամադրել նյութական աջակցություն,

- գերմանացի կաթոլիկներին թուլյատրել մարդասիրական օգնություն ցուցաբերել Կ. Պոլսի Հայ Կաթոլիկ պատրիարքարանին, որի դրությունը ծայրահեղ ծանր էր՝ հատկապես նյութական ապահովման տեսանկյունից,

- Թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես ճանաչի օրինական պատրիարքին՝ որպես Օսմանյան կայսրության հայ կաթոլիկ բնակչության հոգեւոր ու վարչական առաջնորդի⁵:

Հայկական կոտորածների եւ զանգվածային տեղահանությունների ընթացքում Հալեպը վերածվեց առանցքային հանգրվանի, որտեղ ժամանակավոր ապաստան էին գտնում հազարավոր մազապուրծ գաղթականներ՝ սովի, հիվանդությունների եւ մշտական վտանգի պայմաններում: Կարնո (Էրզրում) Կապուլին միաբանության գերագույն առաջնորդ Նորբերտ Հոֆերը փաստում էր, որ Հալեպ հասել են հիմնականում կանայք, քանի որ տղամարդիկ կոտորվել էին. «Տեսա մի քանի հարյուր կանանց, որոնց մեջ շատ մայրեր էին՝ իրենց արդեն մեռած կամ դեռ կենդանի երեխաներին կրծքներին սեղմած: Բոլորն էլ գտնվում էին մահվան շեմին»⁶: Հիշենք, որ նույն Հոֆերը նշում էր, որ հայ ազգի նկատմամբ կիրառված պատիժն ուղղակի պատրվակ էր թուրքական կառավարության համար՝ կայսրության ներքին նահանգներում ապրող ողջ հայկական տարրի համակարգված բնաջնջման նպատակով»⁷:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179–180:

⁶ M. HESEMANN, Völkermord an den Armeniern, Mit unveröffentlichten Dokument aus dem Geheimarchiv des Vatikans über das größte Verbrechen des Ersten Weltkriegs, München, 2015, էջ 249:

⁷ Տե՛ս M. J. SOMAKIAN, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895–1920, Tauris Academic Studies, 1995, էջ 95:

«Հավատքի տարածման միաբանության» կարգինալ Սերաֆինի-ին ուղղված 1916 թ. ապրիլի 18-ի գեկույցում Անջելո Դոլչին, անդրադառնալով հայ բնակչության զանգվածային հալածանքներին ու տեղահանություններին, հաղորդում էր, որ վերջին կաթոլիկ հայերին Կոնիայից, Անկարայից եւ Հալեպից արտաքսում էին դեպի Սիրիայի անապատում տեղակայված համակենտրոնացման ճամբարներ⁸: Օսմանյան կառավարությանն ուղղված նրա դիմումներին՝ դադարեցնել այդ քաղաքականությունը, ընդամենը պատասխանել էին, որ այդ գործողությունները ոչ թե օսմանյան կենտրոնական կառավարության, այլ Սիրիայում գործող շորթորդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշայի իրավասության ներքո են: Հետագայում իր հուշերում Ջեմալ փաշան, խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը, պնդում էր, որ ոչ միայն հիմնել է որբանոցներ ու կանանց օգնության տներ, այլեւ Միջագետքի անապատներում հայերին սովի եւ աղքատության շմատնվելու նպատակով ստացել էր կենտրոնական իշխանությունների թույլտվությունը՝ նրանց Բեյրութի եւ Սիրիայի նահանգներում տեղակայելու համար⁹:

Հետաքրքրության արժանի է այն հանգամանքը, որ Օսմանյան իշխանությունները Սիրիայի եւ Լիբանանի տարածքում հալածանքների էին ենթարկում ոչ միայն հայ կաթոլիկներին, այլեւ ընդհանրապես կաթոլիկ համայնքների ներկայացուցիչներին: Այդ մասին տեղեկացնում էր Հալեպի Ֆրանցիսկյան միաբանության վանահայր Սաբատինո դել Գազոն՝ 1916 թ. ապրիլի 7-ին Անջելո Դոլչինն ուղղած նամակում: Վանահայրը նշում էր. «Օսմանյան կառավարությունը մեր հավատացյալներին հայ է համարում եւ տեղահանության է ենթարկում»¹⁰: Նա օգնություն էր խնդրում Դոլչինից՝ միջնորդելու օսմանյան իշխանություններին, որ դադարեցնեն այդ միջոցառումները: Դրա մասին էր վկայում նաեւ Փարիզի արքեպիսկոպոս կարդինալ Ամետիի 1916 թ. մայիսի 6-ին պետքարտուղար Պ. Գասպար-

⁸ *Տե՛ս* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali (ACO), vol. III..., էջ 117:

⁹ *Տե՛ս* Ռ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Ն. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Հայկական հարցն ու Հայոց ցեղասպանության խնդիրը թուրք բարձրաստիճան քաղաքական եւ ռազմական գործիչների հուշերում (XIX դարի վերջ – XX դարի կեսեր), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2022, էջ 23–24:

¹⁰ *Տե՛ս* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticano (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV..., էջ 190:

րիին ուղղած նամակը, որտեղ նա հաղորդում էր Ֆրանսիայի կառավարության անհանգստությունը Սիրիայում քրիստոնյա համայնքների առջեւ ծառայած վտանգների ու վերահաս կոտորածների առնչությամբ՝ համեմատություն անցկացնելով հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված հալածանքների հետ: Կարգինալ Ամեսին համոզմունք էր հայտնում, որ եթե Սուրբ Հայրը, կիրառելով իր գերագույն հեղինակությունը, բարեհաճի միջնորդել Օսմանյան կայսրության իշխանություններին եւ Գերմանիայի կայսրին, ապա այդ միջամտությունը կարող է կանխել մարդկային բազմաթիվ զոհեր:

Անջելո Դոլչին, անդրադառնալով հայ բնակչության տեղահանություններին, իր՝ 1916 թ. հունիսի զեկուլցում նշում էր. «Հայ ժողովրդի ոչնչացման ծրագիրը դեռեւս շարունակում էր ուժի մեջ մնալ: Էսքիշեհիրի, Անկարայի, Աֆիոն-Գարահիսարի եւ Կոնիայի հայ աքսորյալները անողոք կերպով տեղահանվում են՝ ցրվելով շրջակա մուսուլմանական գյուղեր կամ նույնիսկ ավելի հեռու: Հալեպից եւ շրջաններից հայ բնակչությունը քշվում է անապատներ՝ զրկվելով գոյության բոլոր միջոցներից: Նրանք դաժանորեն մահանում են տարաբնույթ հիվանդություններից, սովից ու դաժան կլիմայական պայմաններից»¹¹:

Սուրբ Աթոռում վաղուց հրաժարվել էին պատրանքներից: Հայերի զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածներն այլեւս չէին դիտարկվում որպես առանձին կամ կարճաժամկետ բռնություններ, այլ ընկալվում՝ որպես պետական մակարդակով իրականացվող համակարգված ծրագիր՝ ուղղված տարածաշրջանից քրիստոնեական տարրերի վերացմանը: Ստացվող տեղեկությունների հիման վրա պապ Բենեդիկտոս ԺՅ. հատուկ հրահանգներ էր տվել Դոլչինին՝ հանդիպել թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ՝ կոչ անելով դադարեցնել այդ նորանոր սարսափները: Նմանատիպ հանձնարարականներ ստացել էին նաեւ Մյունխենում Պապի նվիրակ Ֆրյուհվիրթը¹²

¹¹ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, L'extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916), La deuxième phase du génocide, T. II, 1988, էջ 240:

¹² Սիրիայում ու Լիբանանում քրիստոնյաների պաշտպանության հարցով Մյունխենի առաքելական նվիրակ Ֆրյուհվիրթը դիմել էր Գերմանիայի կառավարությանը: Գերմանական կողմը, արձագանքելով խնդրին, հրահանգներ էր փոխանցել Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Մետերնիխին եւ միաժամանակ հարցը բարձրացրել Բեռլինում Օսմանյան կայսրության դեսպանի առջեւ, ով խոստացել էր փոխանցել ստացված տեղեկատվությունը Կ. Պոլիս սուլթանական կառավարությանը:

եւ Վիեննայում նվիրակ Սկապինելլին¹³՝ փոխանցելու դրանք այդ երկրների կառավարություններին՝ հանուն քրիստոնեական շահերի¹⁴:

Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված 1916 թ. հունիսի 5-ի նամակում հակադարձելով կառավարության ներկայացրած բոլոր հերքումներին, Անջելո Դոլչին նշում էր, որ Սիրիայում եւ Լիբանանում քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող հալածանքների մասին տեղեկություններն արձագանք են գտել անգամ եւրոպական եւ ամերիկյան մամուլում: Մամուլի հրապարակումներում նշվում էր, որ նահանգապետի հրահանգներով վանականներն ու միանձնուհիները տեղահանվել են, իսկ նրանց գույքը՝ բռնագրավվել: Միեւնույն ժամանակ, դրսևերելով դիվանագիտական զգուշավորություն, Դոլչին գրում էր. «Խնդրում եմ Նորին Գերագանցությանը թույլ տալ մեղմելու Սուրբ հորանհանգստությունը եւ տեղեկացնել, որ Սիրիայում եւ Լիբանանում իրականացվող այդ գործողությունները հակասում են Օսմանյան կայսրության իրական շահերին, ինչը միջազգային հանրության աչքում կբարձրացնի կայսրության հեղինակությունը եւ ցույց կտա, որ քրիստոնեական հավատքը կարիք չունի արտաքին պաշտպանության, քանի որ նրա իսկական եւ օրինական պաշտպանն ինքն է՝ օսմանյան կառավարությունը»¹⁵: Դոլչին հետետղականորեն շարունակում էր դիմումները թուրքական կառավարությանը՝ հորդորելով դադարեցնել հայ բնակչության նկատմամբ կիրառվող բռնություններն ու տառապանքները: 1916 թ. օգոստոսին նա հանդես եկավ մի շարք առաջարկություններով՝ ուղղված օսմանյան կառավարության կողմից իրականացվող հայ բնակչության հալածանքների մեղմացմանը: Նա ընդգծում էր, որ օսմանյան կառավարությունը պարտավոր է առնվազն մասնակիորեն հաշվի առնել

¹³ Սիրիայում եւ Լիբանանում քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացվող դաժան հալածանքների մասին վկայում էր նաեւ Վիեննայի առաքելական նվիրակ Սկապինելլիի 1916 թ. մայիսի 23-ի Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հասցեագրված գեկույցը: Նա նշում էր, որ Սուրբ Աթոռը խորը մտահոգություն էր հայտնել ստեղծված իրավիճակի կապակցությամբ եւ Կ. Պոլսում առաքելական նվիրակ Անջելո Դոլչին հանձնարարել վճռական քայլեր ձեռնարկել Բարձր Դռան առջեւ՝ նպատակ ունենալով պարտադրել տեղական իշխանություններին խիստ հրահանգներ տալ՝ կանխելու հալածանքներն ու ռճրագործությունները:

¹⁴ *Տես* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticano (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV..., էջ 199:

¹⁵ *Տես նույն տեղում*, էջ 217, տես նաեւ R. KÉVORKIAN, L'extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916)..., էջ 242:

այդ առաջարկությունները՝ ելնելով միջազգային բարոյական պարտավորություններից: Նա ընդգծում էր ամենահրատապ կարիքները, որոնք պետք է բավարարվեին թուրքական վարչակարգի կողմից՝ նահանգային իշխանություններին հրաման տալ դադարեցնել իրենց տարածքներում գտնվող հայերի հալածանքները, տեղահանվածների հետ վարվեն մարդասիրաբար՝ թույլ տալով մնալ այն վայրերում, որտեղ գտնվում, են, որպեսզի կարողանան իրենց ապրուստը վաստակել, քանի որ անորոշ ու վտանգավոր տեղաբաշխման հետեւանքով բազմաթիվ մարդիկ մահանում են՝ սովի, հիվանդությունների ու գոյության միջոցների բացակայության պատճառով¹⁶:

Դուլչին առաջարկների հաջորդական շարքում առանձնացնում էր նաև տեղահանված հայերի կենսական հիմնարար իրավունքների ապահովմանը միտված մի շարք հրատապ քայլեր՝ օսմանյան կառավարությունը պարտավոր է օգնություն ցուցաբերել տեղահանված հայերին, փոստի եւ հեռագրության վարչությունները թույլ տան տեղահանվածներին նամակագրվել իրենց հարազատների հետ: Նշելով, որ կայսրության հայ հոգեւորականության 99 տոկոսը կոտորվել է, եւ Միջագետքի գաղթականները զրկված են եկեղեցական պաշտամունքից, Դուլչին անհրաժեշտ էր գտնում թույլ տալ Հայոց պատրիարքարանին՝ նրանց համար քահանա ուղարկել¹⁷: Շարունակելով իր զեկույցը՝ Անջելո Դուլչին ընդգծում էր, որ հայերի տեղահանությունը ոչ թե անվտանգությունից բխող անհրաժեշտություն էր, այլ միտումնավոր կերպով իրականացվող քաղաքականություն: Նա գրում էր. «Ակնհայտ է, որ հայերն այս կամ այն պատրվակով տեղահանվում են Կ. Պոլսից: Տեղ հասնելուն պես՝ օրինակ՝ Իզմիդ, նրանց հարկադրում են շարունակել ճանապարհը ոտքով: Շատերն այդ ընթացքում անհետանում են: Եթե նրանց նպատակային կերպով տեղափոխում են Միջագետք, ապա ինչո՞ւ չեն տեղափոխվում երկաթուղով: Օսմանյան կառավարության հայտարարությունների համաձայն հայերի կոտորածները չափազանցված են, սակայն մինչ օրս հայերից ոչ մի լուր չի ստացվել, որտեղ են այդ հայերը, որոնք կենդանության ոչ մի նշան չեն տալիս մայրաքաղաքում գտնվող իրենց հարազատներին կամ ընկերներին: Իրենց

¹⁶ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, L'extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916)..., էջ 241:

¹⁷ Անդ.:

բնակավայրերում մնացած կամ տեղահանված հայերն ստիպված են դավանափոխվել: Նման ճնշումների արդյունքում Կաստամունում, Անկարայում, Կոնիայում, Կեսարիայում առանց աջակցության մնացած ընտանիքները, ինչպես նաև Հալեպի, Սիրիայի, Մոսուլի, Ջորի եւ այլ նահանգներ տեղահանվածները ստիպված են եղել դավանափոխվել: Մուսուլմանական գյուղերում ցրված հայերը ենթարկվում են զանազան հալածանքների ու հարձակումների: Նրանց զրկել են իրենց ողջ ունեցվածքից, երիտասարդ աղջիկներն առեւանգվում եւ բռնաբարվում են, նրանք զրկված են սննդից: Հազարավոր երեխաներ վերցվում են իրենց ծնողներից եւ պահվում մուսուլմանական ընտանիքներում՝ ընդունելով իսլամ»¹⁸: Վերոնշյալ առաջարկների միջոցով Անջելո Դուլչին հետեւողականորեն փաստում էր օսմանյան կառավարության քաղաքական հալածանքները հայ բնակչության նկատմամբ՝ դրանք բնութագրելով որպես կազմակերպված եւ համակարգված բնաջնջման քաղաքականություն: Նրա դիտարկումներն ընդգրկում էին թե՛ տեղահանության դաժան ու նպատակային մեխանիզմները եւ թե՛ դրանց ուղեկցող զանգվածային բռնությունները՝ սովը, հիվանդությունները, դավանափոխության հարկադրանքը, գույքի բռնագրավումը, սեռական բռնությունները, երեխաների բռնի իսլամացումը՝ շեշտելով մարդու հիմնարար իրավունքների խախտումները: Փաստորեն՝ վերոհիշյալ զեկուցյով Դուլչին փաստում էր, որ հայ բնակչության ձուլումը կամ ոչնչացումը տարերային գործողություն չէր, այլ կայսրության ներքին գործերի նախարարության խնամքով հաշվարկած քաղաքականություն¹⁹:

Չնայած ձեռնարկված միջամտություններին՝ սուլթանական կառավարությունը շարունակաբար հերքում էր քրիստոնյա բնակչության դեմ իրականացվող հալածանքների մասին հաղորդումները: Սուլթանական իշխանությունները պնդում էին, որ Լիբանանում մահապատժի էին ենթարկվել 23 արաբ եւ 3 քրիստոնյա, որոնք, ըստ պաշտոնական գնահատականի, դիտարկվել էին որպես քաղաքական հանցագործներ: Նրանց ընտանիքներն այնուհետեւ տեղահանվել էին, ինչն ավելացրել էր լարվածությունն ու խորացրել տագնապի մթնոլորտը քրիստոնեական համայնքներում²⁰:

¹⁸ Անդ:

¹⁹ Հ. ԿԱՅՁԵՐ, Դեյր էզ-Ջորի խաչուղիներում, Երեւան, Ամերիկայի Հայ ավետարանչական ընկերակցության Հայաստանի մասնաճյուղ, 2015, էջ 7:

²⁰ *Stes* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticano (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV..., էջ 212:

Ավելին, օսմանյան իշխանությունները փորձում էին Դոլչիի միջոցով համոզել Սուրբ Աթոռին, որ որեւէ կոտորած տեղի չի ունեցել, եւ իրավիճակն ամբողջությամբ վերահսկվում է:

1916 թ. օգոստոսին Յոզղատի հայ կաթոլիկ համայնքի քահանա Զ. Նալբանդյանը Դոլչիին ուղղված հեռագրում հաղորդելով տեղի ծանր կացությունը, նշում էր, որ Յոզղատում հավաքված շուրջ 2500 տեղահանված որբեր ու այրիներ մահանում էին սովի ու հիվանդությունների հետեւանքով: Հեռագրում մասնավորապես նշվում էր. «Տեղացի թուրքերը խիստ վատ վերաբերմունք են ցուցաբերում հատկապես երիտասարդ կանանց ու աղջիկների նկատմամբ: Եկեղեցական գույքը բռնագրավվել է: Խոնարհաբար աղերսում եմ բարոյական ու նյութական աջակցություն՝ այդ թշվառ մարդկանց օգնության համար»²¹:

Նույն տարվա հոկտեմբերին Մարդինից Դոմինիկյան միաբանության անդամ Հայր Դոմինիկ Բերրեի՝ Անջելո Դոլչիին ուղղված նամակը շարունակում էր պատկերել հայության ողբերգական իրավիճակը: Նամակն արժեքավոր վկայություն էր տեղի հայության ընկերային-տնտեսական ծայրահեղ ծանր ու անապահով դրության վերաբերյալ: Նա մասնավորապես գրում էր. «Իժբախտների թիվը օրեցօր աճում է. դրանք աղքատ այրիներ ու որբեր են, որոնք աղետից փրկվելով՝ գաղտնի վերադառնում են գյուղերից ու անապատներից: Ես անկարող եմ նկարագրել այն ողբալի վիճակը, որում հայտնվել են այդ մարդիկ: Նրանք վերադառնում են առանց հագուստի, զրկված են ամեն ինչից եւ աղերսում են մեր օգնությունը: Եթե չաջակցենք՝ նրանք դատապարտված են մահվան: Որքան կցանկանայինք այս ամենը հաղորդել բարերարներին, սակայն մենք չունենք արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ոչ մի միջոց: Այս տեղեկատվությունը կարող եմ վստահել միայն Ձեզ՝ աղաչելով, որ հնարավորության դեպքում այն փոխանցեք Սրբազան Հորը: Մեծ թվով հայ կանայք եւ երեխաներ բռնի կերպով առեւանգված են: Հնարավոր կլինե՞ր նրանց ազատել, եթե ունենայինք անհրաժեշտ միջոցներ՝ փրկագին մուծելու եւ նրանց խնամելու համար»²²:

Արդեն դեկտեմբերին Անկարայի հայ կաթոլիկ քահանա Ն. Բաղդիկյանը առաքելական նվիրակ Դոլչիին ուղղված գեկույցում ընդգծում էր,

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 249:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 258–259:

որ քրիստոնյաների հալածանքները շարունակվում էին նույնիսկ քաղաքի խոշոր հրդեհից հետո: Նրա վկայություն համաձայն՝ այդ հալածանքները երբեք լիարժեք չեն դադարել, փոխվել է եղանակը՝ դառնալով առավել խորքային ու կործանարար: Նրա հաղորդմամբ՝ «Հրդեհից հետո աղքատ կաթոլիկներն ստիպված են ապաստան գտնել թուրքական տներում, որտեղ նրանք մշտապես գտնվում են անմիջական վտանգի տակ՝ ենթարկվելով ոտնձգությունների, բռնաբարությունների ու զանազան բռնությունների: Իրենց տներում տեղավորելուց եւ վարձավճարը ստանալուց հետո, թուրքերը նրանց ստիպում են տեղափոխվել մեկ այլ տուն: Կրկին կախված է դավանափոխության վտանգը: Թուրքերը թալանում են մեր այրված եկեղեցիները, վանքերն ու դպրոցները: Մատաղ սերունդը վտանգված է, քանի որ զրկված է կաթոլիկ կրթություն ստանալու հնարավորությունից, խառնվել է թուրք երեխաների հետ եւ սովորում է նրանց հետ»²³: Վերոհիշյալ ուղերձներն արժեքավոր վկայություններ են Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրության տարբեր գավառներում տիրող աղետի ծավալի, բնույթի ու հետեւանքների մասին: Դրանք ներկայացնում էին ոչ միայն տեղահանության ենթարկված հայ բնակչության՝ հատկապես կանանց ու երեխաների՝ կենսապահովման տարրական միջոցներից զրկված լինելու ողբերգական վիճակը, այլեւ մատնանշում օգնություն ցուցաբերելու սահմանափակ հնարավորությունները:

ԱՆՋԵԼՈ ԴՈԼՁԻԻ ՓԱՍՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՌՆԻ

ԴԱՎԱՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1916 թ. ցեղասպանության երկրորդ փուլի ընթացքում եւս բռնի դավանափոխությունը շարունակում էր հանդես գալ որպես նշանակալի պետական քաղաքականություն: Դավանափոխությունը, որը փաստացի կերպով ձուլման միջոց էր, սպառնալիք էր նաեւ բողոքական ու կաթոլիկ հայերի անվտանգության համար՝ ընդգծելով գործընթացի ընդգրկուն բնույթը: Հարկադիր դավանափոխության վերաբերյալ ստացվող հաղորդումները փոխանցվում էին նաեւ Սուրբ Աթոռ՝ որպես լրջագույն սահմանափակ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Այդ մասին Ան-

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 284–286:

ջելո Դոլչին հայտնում էր իր 1916 թ. հունիսի զեկուցում, որ տարբեր քաղաքներում մնացած սակավաթիվ հայ ընտանիքների նկատմամբ գործադրվում են տարաբնույթ բռնություններ՝ հարկադրելով դավանափոխություն: Նրա վկայությունները՝ «Վերջին ամիսներին Բոլուսի, Կիրշեհիրի, Դենեկ-Մադենի եւ այլնի հայերը ստիպված են եղել հրաժարվել քրիստոնեությունից: Վերջին օրերին Աֆիոն-Գարահիսարից 60 հայ ընտանիք հարկադրաբար դավանափոխվել է, մինչդեռ էսքիշեհիրի հայերը դավանափոխությունից հրաժարվելու պատճառով վտարվել են: Նույն ճակատագիրն է սպասվում նաեւ Կոնիայի, Անկարայի եւ այլ վայրերի տեղահանվածներին: Օսմանյան կառավարությունը հայերին պարտադրելով դավանափոխություն՝ պաշտոնապես արգելեց բոլոր հայկական եկեղեցիների բացումը»²⁴: Ջեկուցյն ավարտվում էր հետեւյալ եզրակացությամբ. «Անկասկած, կառավարությունը որոշել է քրիստոնեությունն արմատախիլ անել կայսրությունից՝ մինչեւ պատերազմի ավարտը»²⁵: Այդ քաղաքականությունը վկայում էր ոչ միայն միջազգային դիվանագիտական միջամտությունների ձախողման մասին, այլեւ հաստատում, որ ծրագրված բնաջնջման գործողությունները տարածվել էին քրիստոնյա բոլոր հայկական համայնքների վրա՝ ներառյալ կաթոլիկներն ու բողոքականները, որոնք, ըստ պաշտոնական հավաստիացումների, պետք է մնային պաշտպանված:

Սիրիայում եւ Լիբանանում հավատարմագրված Սուրբ Աթոռի առաքելական նվիրակ Ֆ. Ջիանինին Անջելո Դոլչին ուղղած 1916 թ. օգոստոսի 8-ի զեկուցումը²⁶ անդրադառնում էր Սիրիայի տարածաշրջանում հայ գաղթականների հարկադիր դավանափոխության խնդրին: Նրա հաղորդմամբ՝ «Հայերից շատերն ստիպված էին դավանափոխվել՝ իրենց կյանքը եւ բարությունը պահպանելու համար: Դերա քաղաքի մերձակայքում գտնվող մի քանի հազար տեղահանվածների դավանափոխություն էր պարտադրվել, սակայն նրանց մերժման հետեւանքով ամենահայտնի եւ ամենաազդեցիկ մարդկանց զգալի մասը աննկարագրելի դաժանությամբ մահապատժի է ենթարկվել, ինչից հետո մյուսները վախից զրդված ընդունել էին հրամա-

²⁴ Տե՛ս R. KÉVORKIAN, L'extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916)..., էջ 240:

²⁵ Անդ:

²⁶ Նույնանման զեկուցյ ուղարկել էր նաեւ «Հավատքի տարածման միաբանության» կարդինալ Սերաֆինին:

նը»²⁷: Զիաննինին նշում է, որ իրեն հասած հուսալի աղբյուրներից տեղեկացել էր, որ նույն բնույթի հրամաններ տրվել են նաև Համայի, Դամասկոսի եւ շրջանների հայերին, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր մի քանի հազարի. «Տեղահանվածների մեծամասնությունն Առաքելական Եկեղեցու հետեւորդներ էին, սակայն նրանց թվում կային նաև կաթոլիկներ. ամեն դեպքում, նրանք բոլորը քրիստոնյաներ են»²⁸: Անդրադառնալով ընդհանուր պատկերին՝ նա գրում էր. «Սարսափելի սպառնալիքների միջոցով տեղական իշխանություններն այս խեղճ թշվառներին ստիպում են գրավոր կերպով դավանափոխվել, եւ այդ փաստաթուղթն օգտագործվում էր ցանկացած բողոք կամ միջամտություն լռեցնելու համար: Նման միջոցներով թուրքական իշխանությունները մտադիր են ոչնչացնել անգամ հայ ժողովրդի վերջին դժբախտ մնացորդները, որի մեծ մասը մինչ այդ արդեն իսկ բնաջնջված էր»²⁹: Եւ իսկապես, երբ 1916 թ. գարնանը սիրիական շրջաններում սկսվեց ցեղասպանության երկրորդ ալիքը, դրա հետ զուգահեռ աշխուժացավ նաև բռնի դավանափոխության գործընթացը: Այդ մասին ահազանգում էին չեզոք երկրների հյուպատոսական զեկուլցները: Նման դիտարկումներ արվում էին Հալեպում ԱՄՆ հյուպատոս Զեսսի Բ. Զեքսոնի զեկուլցներում: Վերջինս փաստում էր, որ Համայում, Հոմսում, Մարաշում եւ այլ բնակավայրերում հայերը կանգնեցվել էին կրոնափոխության հարկադրանքի առջև եւ ստիպված էին եղել ընդունել իսլամ՝ ֆիզիկական բնաջնջումից խուսափելու համար³⁰:

ԱՆՋԵԼՈ ԳՈԼԶԻԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՄԱՆ ՆԱԽԱՋԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1916 թ. գարնանից սիրիական շրջաններում սկսվեց ցեղասպանության երկրորդ ալիքը, որին նախորդեց տվյալ տարածաշրջանը «արգելված գոտի» հայտարարելու քայլը: Օսմանյան իշխանություններն արգելեցին օտարերկրացիների մուտքը նշված տարածքներ՝ խոչընդոտելու համար նրանց շփումը տեղահանված հայերի հետ: Արգելքը տարածվում էր

²⁷ *Տէս* La Question Armenia, Documenti dell'Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali (ACO), vol. III..., էջ 122:

²⁸ *Անդ*:

²⁹ *Անդ*:

³⁰ *Տէս* T. AKÇAM, The Young Turks' Crime Against Humanity: the Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2012, էջ 305–306:

ոչ միայն դիվանագիտական անձնակազմի կամ կրոնական քարոզիչների, այլ նույնիսկ ոչ մուսուլման առեւտրականների վրա՝ բացառելով նրանց գործունեությունը այդ տարածքներում: Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն որեւէ համակարգված աջակցություն չձեռնարկեց՝ դրամական, պարենային, բժշկական, այլեւ արգելեց ցանկացած տեսակի մարդասիրական օգնության տրամադրումը տեղահանված հայերին: Արդեն 1916 թ. փետրվարի 23-ին Սիրիայում եւ Լիբանանում հավատարմագրված Սուրբ Աթոռի առաքելական նվիրակ Ֆ. Ջիաննինին, ներկայացնելով սիրիական տարածքներում հայ բնակչության ծայրահեղ ծանր վիճակը, նշում էր, որ այդ շրջաններում հայ բնակչությունը զանգվածաբար սովամահ է լինում, իսկ օսմանյան իշխանություններն արգելում են մարդասիրական օգնության բաշխումը: Ըստ տեղեկությունների՝ Կ. Պոլսից ուղարկված մարդասիրական օգնությունը չէր հասնում հասցեատերերին³¹:

Հատկանշական է, որ օսմանյան կառավարությունը պահանջում էր, որ հայերին ուղղված բոլոր մարդասիրական օգնությունները բաժանվեն բացառապես պետական վարչական պաշտոնյաների հսկողությամբ: Թուրքական վարչակարգն սպառնում էր քրեական հետապնդում բոլոր այն անձանց ու կազմակերպություններին, որոնք փորձել էին օգնություն տրամադրել տեղահանված հայերին: Այդ վերահսկողական քաղաքականությունը պաշտոնապես ամրագրվեց Թալեաթ փաշայի՝ նահանգապետերին ուղղված 1916 թ. ապրիլի 3-ի ընդհանուր հրամանագրով. «Այն պատասխանատու անձինք, որ առանց պետական պաշտոնյաների միջամտության թույլատրել են ամերիկյան եւ գերմանական հաստատությունների գումարների գաղտնի եւ անմիջական բաշխումը հայերին, ինչպես նաեւ նրանք, ովքեր տեղեկացված են եղել այդ մասին ու ոչինչ չեն ձեռնարկել դա կանխելու համար, պետք է խիստ պատժվեն»³²: Դրա մասին էր փաստում նաեւ Դոլչիի «Հավատքի տարածման միաբանություն» կարգինալ Սերաֆինին ուղղված 1916 թ. ապրիլի 18-ի զեկույցը, որում հաղորդվում էր, թե ներքին գործերի նախարարությունը հստակ արգելել էր հայերին օտարերկրյա օգնության տրամադրումը, ինչից խորապես մտահոգված՝ հայ կաթոլիկ եւ առաքելական համայնքների ներ-

³¹ ՏԷՍ R. KÉVORKIAN, L'extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)..., էջ 244:

³² ՏԷՍ T. AKÇAM, The Young Turks' Crime Against Humanity..., էջ 436:

կայացուցիչները դիմել էին Դուլչին՝ խնդրելով միջնորդել Ավստրո-Հուն-գարիայի եւ Գերմանիայի դեսպաններին՝ կասեցնելու հայկական կոտորածների այդ վերջին փուլը: Դուլչին փորձում էր հասնել այն դրույթի շեղարկմանը, որով օտարերկրյա կառույցներին արգելվում էր դրամական օգնություն տրամադրել տեղահանված հայ բնակչությանը³³: Զեկույցում Դուլչին նշում էր, որ թեեւ Ներքին գործերի նախարարությունը շարունակաբար հերքում էր շրջանառվող լուրերը, նա համոզված է, որ դրանք արտահայտում էին տեղական իշխանությունների որդեգրած եւ կենտրոնական կառավարության խրախուսած ընդհանուր դիրքորոշումը՝ հայերին ահաբեկել տեղահանության սպառնալիքով եւ հարկադրել դավանափոխության³⁴: Այդ միջնորդությունները վկայում էին, որ մարդասիրական օգնության տրամադրումը վերածվել էր ոչ միայն մարդասիրական, այլեւ քաղաքական հարցի՝ օսմանյան կառավարությանը խանգարելով իրականացնել հայերին իսպառ բնաջնջելու հանցավոր քաղաքականությունը:

Մարդասիրական օգնության օսմանների համակարգված արգելման վկայություն է Անկարայում գործող կաթոլիկ քահանա Ե. Դավիդի 1916 թ. մայիսի 10-ին Անջելո Դուլչին ուղղված նամակը: Նամակում նշվում է, որ կառավարությունը պաշտոնապես արգելել է որեւէ կերպ մարդասիրական աջակցություն ցուցաբերել անգամ մահամերձ հայերին: Հատկանշական է այն փաստը, որ ձերբակալվել էին կանայք, որոնք Դավիդից ստացած օգնությունը փոխանցել էին աղքատներին³⁵: Դիտելի է, որ այդ կապակցությամբ Դուլչին ձեռնարկել էր աշխույժ միջնորդական գործողություններ՝ դիմելով Մեծ վեզիրին՝ միջամտելու եւ դադարեցնելու հայ բնակչության դեմ իրականացվող քաղաքականությունը, ինչպես նաեւ թույլատրելու մարդասիրական օգնություն ցուցաբերել կարիքավորներին: Այդ ջանքերը մասամբ պայմանավորված էին այն հանգամանքով, որ Սուրբ Աթոռից ուղարկվող նյութական օգնությունը կենտրոնացնելու եւ բաշխելու գործընթացը համակարգեր հենց ինքը: Նշենք, որ Սուրբ Աթոռից բացի՝ Անջելո Դուլչին մարդասիրական աջակցություն էր ստանում նաեւ այլ երկր-

³³ *Steu* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali (ACO), vol. III..., էջ 114:

³⁴ *Steu* նույն տեղում, էջ 117:

³⁵ *Steu* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticani (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV..., էջ 199:

ներից: Օրինակ՝ 1916 թ. մայիսին Վիեննայի առաքելական նվիրակ Սկապինելլին նրան էր փոխանցել 5399 ավստրիական կրոն եւ 85 հելլեր գումար՝ կարիքավոր հայ քրիստոնյաների հրատապ կարիքների ապահովման նպատակով³⁶:

Փաստորեն՝ ցանկացած տեսակի ու քանակի մարդասիրական օգնություն թուրքական վարչակարգն ընկալում էր որպես հակապետական գործողություն: Չնայած խիստ վերահսկողության եւ պատժի սպառնալիքներին, բարեգործական նախաձեռնությունները, այնուամենայնիվ, շարունակվեցին: Շատ դեպքերում տեղական ու միջազգային մարդասիրական կազմակերպությունները, կրոնական քարոզիչներն ու անհատ բարերարները, շրջանցելով պետական վերահսկողությունը, փորձել են օգնություն փոխանցել հայ գաղթականներին՝ գաղտնի ուղիներով կամ միջնորդների միջոցով: Չնայած օգնության մասնակի ու սահմանափակ լինելուն, այդուհանդերձ, որոշակի չափով հաջողվեց մեղմել տեղահանվածների վիճակը՝ հատկապես Սիրիայի, Միջագետքի ու Լիբանանի որոշ շրջաններում:

Անշելո Դոլչիի միջնորդությունը վկայում էր նրա հետեւողական ու համակարգված ջանքերի մասին, որոնք միտված էին ոչ միայն տեղահանված հայ կաթոլիկների գոյաբանական անվտանգության ապահովմանը, այլեւ նրանց համար նվազագույն ընկերային կայուն պայմանների ստեղծմանը՝ ներառյալ կեցավայր: Եւ դա այն պայմաններում, երբ Օսմանյան կայսրության պետական քաղաքականությունն ուղղված էր քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավական, մշակութային ու կրոնական իրավունքների համակարգված սահմանափակմանն ու ճնշմանը: Հատկանշական է, որ Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթը շատ բարձր է գնահատել առաքելական նվիրակ Անշելո Դոլչիի հայանպաստ գործունեությունը, նշելով՝ «Մօնս. Տոլչին աներկիրը պաշտպանեց հալածող, ջարդող թշուառ Հայ ազգը: Երբ մեծամեծք իսկ սարսափահար կը դողային, Մօնս. Տոլչի բուռն գործունեութեան մէջ էր. կը դիմէր, կը բարեխօսէր, կը համոզէր: Շատերը ազատեց աքսորանքէ, մայրաքաղաքիս Հայութիւնը գիտէ՛ արդեօք, թէ ինչեր կը պարտի այս առաքեալին... ազատեց մահուան ճիրաններէն, գնդակահարումի, կախաղանի վճիռներէն, անթիւ են մանր պատիժներէն ազատուածները, անհամար են իր նիւթական օգուտները:

³⁶ Տէս նույն տեղում, էջ, 202:

Այսպիսի բարերարի մը անունը անմոռաց պիտի քանդակուի անշուշտ Հայ ազգին սրտին մէջ»³⁷։

Նշենք, որ Անշելո Դոլչիի դիվանագիտական ծառայութեան շրջանում իրականացվել են բարեգործական մի շարք ծրագրեր, որոնք պետք է մեղմեին տեղահանված հայ կաթողիկոսների ընկերային ծանր դրութիւնը։ Մասնավորապես նրա նախաձեռնութեամբ սննդի բաշխման կենտրոն էր բացվել՝ նախատեսված աղքատ խավի համար, որտեղ օրական շուրջ 600 բաժին ապուր էր տրամադրվում կարիքավորներին։ Խոհանոցի պարենային կարիքների ապահովման նպատակով Դոլչին պատվիրակութեան այգու մի հատվածը վերածել էր բանջարանոցի, որտեղ աճեցվում էին խոտաբույսեր ու լոբազգիներ։ Ձմռան ամիսներին գոյատեւման նվազագույն պայմաններ ապահովելու համար աղքատներին տրամադրվում էին ձմեռային կոշիկներ եւ վառելանյութ՝ մասնավորապես ածուխ։

Դոլչիի զեկույցների համաձայն, նմանատիպ բարեգործություն իրականացվում էր նաեւ Սանտա Մարիա ծխական համայնքի Սալի Բազար թաղամասում, որտեղ օրական բաժանվում էր շուրջ 900 բաժին ապուր։ Այդ ծրագրերի իրագործման մէջ ներգրավված էին Ֆրանցիսկյան, Կապուչին եւ Ճիզվիտ միաբանությունների ներկայացուցիչները։ Նշենք, որ այդ խոհանոցի գործունեութեան զգալի աջակցություն էր ցուցաբերում Կ. Պոլսի Գերմանիայի դեսպանատունը՝ կատարելով դրամական նվիրատվություններ։

Նմանատիպ գործունեություն ծավալվում էր նաեւ Սան Պիետրո համայնքում, որտեղ ավստրիական բարեգործական քույրերի ջանքերով օրական բաժանվում էր շուրջ 200 բաժին ապուր՝ Ավստրիայի դեսպանատան նյութական աջակցութեան շնորհիվ։

Դոլչիի ջանքերով Իսպանիայի հովանավորութեամբ Շիշլի թաղամասում հիմնադրվել էր երեխաների համար նախատեսված սննդաբաշխման կենտրոն, որն ըստ 1916 թ. նոյեմբերի տվյալների՝ օրական ապահովում էր 100 երեխայի սնունդ։ Այդ կենտրոնի աշխատանքները համակարգվում էին թագավորական հյուպատոսի միջոցով։

Սան Անտոնիո դի Պագովայի համայնքում գերմանացի քահանա Շտրաումբինգերի նախաձեռնութեամբ եւ բարեպաշտ անձանց նվիրատվությունների միջոցով բացվել էր սննդաբաշխման կենտրոն, որտեղ օրական հատկացվում էր մոտ 100 բաժին ապուր։ Բացի այդ նախաձեռնու-

³⁷ Տե՛ս Հայկական կոտորածը, «Ժամանակ», 1918, Կ. Պոլիս, թիւ 3343։

թյուններից, Դոլչիի վկայությամբ, գործում էր նաեւ մեկ այլ բարեգործական նախագիծ՝ կազմակերպված ջանքերով ֆրանսիացի Գերոյի, որ օրական բաժանում էր շուրջ 200 բաժին ապուր՝ օգտագործելով 23 ցենտ արժողությամբ հատուկ կտրոններ, որոնք տրամադրվում էին աղքատներին՝ տարբեր բարերարների, հատկապես հոգեւորականների միջոցով³⁸։

1916 թ. աշնանը տեղի ունեցած Անկարայի հրդեհը, որն ուղեկցվել էր ծանր նյութական կորուստներով ու տեղական բնակչության, այդ թվում՝ հայ կաթոլիկ համայնքի շրջանում առաջացրած լուրջ ճգնաժամով, նույնպես արժանացել էր Սուրբ Աթոռի առանձնակի ուշադրությանը։ Անշելո Դոլչին, արձագանքելով իրավիճակի հրատապությանը, տեղի համայնքի առաջնային կարիքների բավարարման համար անհապաղ ուղարկել էր 80 թուրքական լիրա³⁹։ Զուգահեռաբար, Սուրբ Աթոռը, ցուցաբերելով ավելի համակարգված աջակցություն, շուրջ 5000 լիրայի⁴⁰ չափով դրամական օգնություն էր փոխանցել Անկարայում ծառայություն իրականացնող կաթոլիկ քահանա Ե. Դավիդին։ Այդ աջակցությունը պետք է մեղմեր հրդեհից տուժած ավելի քան 3000 կաթոլիկների կենսապայմանների հետեւանքով առաջացած ճգնաժամը։ Հռոմի պապի հովանավորությամբ տրամադրվել էր նաեւ այլ օգնություն՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության ուրիշ նահանգներ տեղահանված կաթոլիկների կարիքների բավարարմանը, որի ընդհանուր գումարը կազմել էր շուրջ 22 հազար լիրա⁴¹։ Բացի այդ՝ 1916 թ. սկզբին Սուրբ Աթոռը 10 հազար լիրայի չափով առանձին հատկացում էր կատարել՝ ուղղված Կ. Պոլսի Հայ կաթոլիկ պատրիարք Պողոս Պետրոս Թերզյանի ղեկավարությամբ գործող համայնքի ընկերային խնդիրների լուծմանը⁴²։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելական նվիրակ Անշելո Մարիա Դոլչիի 1916 թ. հաշվետվությունները կարելուր եւ հավաստի աղբյուր են հայ բնակչության նկատմամբ

³⁸ *Տէս* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticano (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV..., էջ 281։

³⁹ *Տէս* նույն տեղում, էջ 272։

⁴⁰ Դա համարժեք էր թուրքական 200 լիրային։

⁴¹ *Տէս* La Questione Armenia, Documenti dell' Archivio Segreto Vaticano (ASV) & dell' Archivio Storico della Segreteria di Stato, Sezione per I Rapporti con gli stati (SS. RR. SS), vol. IV..., էջ 281–282։

⁴² Անդ։

իրականացված քաղաքականության բնույթի բացահայտման համար: Դուլչիի հաղորդումները, հիմնված լինելով ինչպես անձնական դիտարկումների, այնպես եւ օտարերկրյա ականատեսների եւ կաթոլիկ միաբանների վկայությունների վրա, փաստում են, որ օսմանյան իշխանությունների իրականացրած բռնությունները կրում էին համակարգված եւ շարունակական բնույթ: Զեկուլցներում արձանագրված տվյալները ցույց են տալիս, որ հայ բնակչության տարբեր խմբերի նկատմամբ կիրառված քաղաքականությունը տարբերակված էր՝ պայմանավորված նրանց կրոնական պատկանելությամբ, սակայն ընդհանուր առմամբ ուղղված էր հայ համայնքների կազմալուծմանն ու ոչնչացմանը: Դուլչիի հաշվետվությունները ոչ միայն լրացնում են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ առկա փաստագրական դաշտը, այլեւ կարենոր վկայություն են միջազգային եւ եկեղեցական շրջանակների իրազեկվածության մասին՝ ընդգծելով այդ կառույցների սահմանափակ, սակայն նշանակալի միջամտության փորձերը հայ բնակչության պաշտպանության գործում:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հայոց ցեղասպանություն, առաքելական նվիրակ, կաթոլիկ միաբաններ, Անջելո Դուլչի, մարդասիրական օգնություն, տեղահանություն, դավանափոխություն:

РЕЗЮМЕ

В ходе массовых насилий, осуществлявшихся в отношении армянского населения Османской империи в 1915 г., папская миссия предприняла широко-масштабные дипломатические и гуманитарные усилия с целью предотвращения преследований и массовых убийств. Однако все посреднические инициативы Святого Престола, адресованные турецким властям, фактически не оказали влияния на их политические решения, и османская администрация последовательно продолжала реализацию своих программ, игнорируя все обращения и призывы. Официальная турецкая пропаганда представляла насильственную депортацию армян как переселение, обусловленное соображениями безопасности,

однако на практике она не носила характера реального расселения. Принудительное выселение сопровождалось смертельными маршами и массовыми расправами, направленными на физическое уничтожение армянского населения. Большинство выживших, прежде всего женщины и дети, не получили ни нового места проживания, ни какого-либо безопасного убежища, оказавшись в состоянии полной незащитности. В этих трагических условиях папская миссия продолжала выступать с гуманитарными инициативами, стремясь в пределах своих возможностей смягчить последствия постигшей армянский народ катастрофы.

SUMMARY

During the mass violence perpetrated against the Armenian population of the Ottoman Empire in 1915, the papal mission undertook extensive diplomatic and humanitarian efforts with the aim of preventing persecution and mass killings. However, all mediatory initiatives of the Holy See addressed to the Turkish authorities proved largely ineffective in influencing their political decisions, and the Ottoman administration consistently continued the implementation of its policies, disregarding all appeals and calls. Official Turkish propaganda portrayed the forced deportation of Armenians as a security-driven resettlement; however, it did not, in practice, constitute genuine resettlement. The forced displacement was accompanied by death marches and mass massacres aimed at the physical destruction of the Armenian population. Most survivors, chiefly women and children, were deprived of both permanent resettlement locations and any reliable form of protection. Despite these tragic circumstances, the papal mission maintained its humanitarian initiatives, attempting, within the constraints of its capabilities, to address the consequences of the catastrophe affecting the Armenian people.

